

ČITAONIČKA DRUŠTVA U KULTURNOME MILJEU KNJAŽEVINE CRNE GORE

Luka I. Milunović

Reading associations in the Principality of Montenegro, although established as private in fact operate as semi-public institutions, and substitute the state institutions in the areas where they operate. This is due to the general situation in the social life of the Principality of Montenegro, as well as the country's attitude towards this issue. Recognizing this specificity, we point to possible causes of results and consequences of this situation.

Pristupna razmatranja

Na samome početku riječ-dvije o naslovu, odnosno periodu izabranome za posmatranje pojave. Za očekivati bi bilo, a bilo bi u skladu i sa opštom periodizacijom, da je pri obradi teme obuhvaćen i period Kraljevine Crne Gore, odnosno da se razmatranja zaustave na 1914, 1916. ili pak 1921. godini. Ne sporeći valjanost razloga za takav pristup ipak biramo dati naslov kako bi i na taj način potencirali da u kratkotrajnoj državi, Kraljevini Crnoj Gori, u stvari nije ni bilo prilike da se razmahne, pa čak i održi ostvareni tempo razvoja kulture. Od

obnavljanja statusa kraljevine Crna Gora će imati samo jednu čitavu (i to predratnu sa nemirima u sušedstvu) kalendarsku godinu bez formalnoga ratnoga stanja, ili vojnih dejstava.¹ To dakle nije ambijent u kojemu možemo pratiti redovni razvoj kulture. U doba Kraljevine Crne Gore će se u stvari, kroz reagovanje crnogorskoga društvenoga bića na nailazeće međunarodne izazove, očitovati rezultati djelovanja čitaoničkih društava u sazvučju sa drugima činiocima koji su kroz protekle tri decenije, u većoj ili manjoj mjeri, uticali na kreiranje kulturne klime i društvenoga života uopšte.² Ovom prilikom, dakle, imamo namjeru da prateći pojavu i njen razvoj uočavamo opšte

---

¹ Period biramo i u skladu sa prvim od zaključaka (I-XI) koje smo ranije publikovali: „I Za sagledavanje, analizu rada i ocjenjivanje djelovanja čitaoničkih društava i čitaonica držimo za najreprezentativniji period koji obuhvata, okvirno gledano, nešto više od kvarat vijeka od početka 1881. godine, odnosno potpunog konstituisanja državne teritorije Knjaževine Crne Gore. Radi se o bezratnom periodu, pri čemu treba imati na umu da je u javnosti kontinuirano stvarana i održavana svijest o stalnoj neposrednoj mogućnosti (i opravdanosti) početka novih ratnih dejstava. Kasnije, u kratkotrajnoj slobodnoj Kraljevini Crnoj Gori bilo je malo vremena za razvitak umjetnosti i kulture (bezratna je bila samo jedna čitava kalendarska godina).“ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište: Od 19 stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Matica crnogorska, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 87-89. Takođe vidi: Idem, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđi 19. i 20. stoljeća“, (radovi sa naučnoga skupa „Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana“) *Istorijski zapisi*, LXXXIII/2010, br. 4 str. 191-213.

² „II U Kraljevini Crnoj Gori, tokom druge decenije XX stoljeća, periodu neredovnih (ratnih) uslova, kroz reagovanja društvenog bića na intenzivna i sudbonosna međunarodna dešavanja jasno će se pokazati neke od posljedica (rezultata) rada čitaoničkih društava, odnosno njihovog višegodišnjeg uticaja na shvatanja Crnogoraca i formiranje javnog mnjenja.“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

karakteristike i uticaje, dok konstatovanje i razmatranje ostvarenih rezultata rada i djelovanja, naročito u vrijeme kada je država zahvaćena neposrednima međunarodnima turbulencijama trebala da pokaže održivost, ostavljamo za drugu priliku.

Kada je u Kraljevini Crnoj Gori oružje progovorilo, a muze začutale prestaće sa radom i jedina, u punom smislu riječi, državna profesionalna ustanova kulture – *Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište*.³ Kažemo jedina, jer ćemo u nastavku i ovom prilikom⁴ ukazati na nekoliko činjenica koje će nam, dobro držimo dati za pravo da zaključimo kako su biblioteka, muzej..., pa čak i *Crnogorska vojna muzika*⁵ bile više dobre namjere za adekvatno zadovoljenje opravdanih potreba društva nego stvarne državne institucije koje funkcionišu na adekvatan način primjeren potrebama razvoja umjetnosti, kulture i nauke naroda kojemu pripadaju.

Uz komentare naslova treba takođe naglasiti da će razmatranja biti dominantno vezana za period koji počinje sa konačnim prestankom vojnih operacija u Veljemu ratu, odnosno po potpunom utvrđivanju državne teritorije. Govorimo o periodu kada u suverenoj državi, Knjaževini Crnoj Gori nastupa nešto, možemo reći neuobičajeno, duži period *vremena mira*.⁶ O

---

³ Vidi: Luka I Milunović, „1. Formiranje i svečano otvaranje i prva sezona: Knjaževsko crnogorsko državno pozorište“ u: *Stoljeće crnogorskog narodnog teatra: Repertoari*, Tom I, Cetinje, 2010, str. 7–76.

⁴ O tome smo već pisali, vidi: Luka Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 293–301.

⁵ Luka I. Milunović, „Crnogorska vojna muzika (banda)“ u: *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenta / Luka I. Milunović Stevan B. Radunović*, Cetinje, 2010, str. 5–34.

⁶ U uvodniku *Glasa Crnogorca* (1. jan. 1884. god) pri pregledu događaja tokom protekle 1883. godine, se kaže: „Godina je mira za nama – neobična stvar u Crnoj Gori! Šesta je to godina, kako je Bog Svemoguću udijelio Crnoj Gori najviši blagoslov svoj – vremena mira.“ (Anonim, „Cetinje, 31.

periodu, dakle koji počinje sa pretposljednjom decenijom 19. stoljeća i kontinuirano traje nešto duže od tri decenije. Možemo reći da su zapravo tek sa početkom 1881. godine u potpunosti konstituisani osnovni spoljni preduslovi za mnogo brži ukupni razvoj crnogorskoga društva i trajnu održivost države. Konzistentnost preduslova u posmatranome periodu će nam pomoći da jasnije uočimo tendencije koje su uticale na pravce i brzinu približavanja pretpostavljenima državnima ciljevima.⁷

Treba ovde odmah naglasiti: nikako ne potcjenjujemo, ili na bilo koji način zanemarujemo postignute rezultate u razvoju tokom prethodnoga perioda od početka druge polovine 19. stoljeća, posebno ne onaj njegov dio, nešto duži od jedne decenije (1863–1875. god) u kojemu je i osnovano *Društvo cetinjske čitaonice*. Naprotiv! Zaista, smatramo da ono što je ostvareno u razvoju Crne Gore tokom pomenute decenije pred Veljim ratom možemo posmatrati i kao visoko postavljene reper koji će, relativno gledano, kasnije, iako u kud i kamo povoljnijima uslovima, biti veoma teško dosegnuti u ma kojoj deceniji do sloma crnogorske suverene države u Prvome svjetskome ratu.

O čitaonicama, odnosno čitaoničkima društvima je i do sada nerijetko pisano. Kada kažemo nerijetko mislimo u odnosu na teme iz kulture, koje su inače mnogo manje privlačile interesovanje autora od onih iz oblasti međunarodnih odnosa ili ratovanja. U literaturu iz druge polovine 20. i prve decenije 21. stoljeća međutim, čitaonice su najčešće sagledavane sa aspekta osnovne, u nazivu istaknute djelatnosti, ili u okviru širih tema, obično uz navođenje ilustracija o realizovanim programima. U ovome

---

Decembra.“ *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 1, str. 1. Napomenućemo da je urednik lista Jovan Pavlović, te da je uglavnom upravo on pisao uvodnike, naravno ne bez saglasnosti sa, kako se tada govorilo, *najvišega mjesta*).

⁷ U želji da pojava koju držimo u fokusu bude jasnija ovde nećemo razmatrati učešće osnovnih i srednjih škola, kao parekselans obrazovnih institucija, na formiranje kulturne klime.

Завјеса Кн. Црногорског Царског Дома.

Enterijer Zetskoga doma

kontekstu, pored objavljenoga zbornika na ovu temu⁸ treba pomenuti radove: dr Nika S. Martinovića, dr Đoka D. Pejovića, Veljka Šakotića, dr Dušana J. Martinovića, dr Vasilija Jovovića, naravno i drugih.⁹

⁸ 150 godina narodnog bibliotekarstva u Crnoj Gori (zbornik radova sa naučnog skupa) Cetinje, 1986.

⁹ Uz značajne radove drugih autora u zbornicima, periodici, ili pri obradi širih tema, pomenućemo monografske publikacije: dr Niko S. Martinović, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965; dr Đoko D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971; Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996; dr Dušan J. Martinović, *160 godina Državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, Idem, „Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928–1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998)“, Cetinje, 1998, Idem, „Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD ‘Njegoš’ - Cetinje“, Podgorica, 2006; Dr Vasilije Jovović, *Crnogorsko bibliotekarstvo do 1941. godine*, Cetinje, 1999.

Pri razmatranjima u literaturi je dominantno ukazivano na ostvarene neposredne rezultate, ali ne u dovoljnoj mjeri na suptnost u formalno-pravnoj poziciji (dualitet) čitaonica (privatno društvo – državna institucija) te na to kakve posljedice takav položaj mora objektivno nositi sobom. O čitaonicama smo i mi pisali razmatrajući razvoj pozorišnoga života u Crnoj Gori.¹⁰

Vidimo da se već i pri samome pristupu pitanjima na koja želimo tražiti odgovore neposredno nailazimo na jednu od posebnosti (protivuriječnosti) koje su postojale u biću crnogorskoga društva, i naglašavamo: posebno u međunarodno priznatoj državi, sa kraja 19. i početka 20. stoljeća. Generalno gledano, neprestano će nas srijetati posljedice zaostajanja u rješavanju pitanja (ne nuđenju odgovora) na koje je suverena država, tokom nešto duže od tri decenije razvoja u nepromijenjenima međunarodnima uslovima, morala mnogo hitrije i efikasnije (adekvatnije) reagovati kako bi obezbijedila stabilnu, prosperitetnu i održivu egzistenciju u perspektivi. Sudbinu čitaonica – čitaoničkih društava, u stvari možemo posmatrati i kao crvenu nit pri naporima za potpunije razumijevanje razvoja kulture i drugih faktora kreiranja karakteristika drštvenoga ambijenta u Knjaževini Crnoj Gori. Stalno ističemo naročitu važnost perioda poslije Veljega rata za Crnu Goru jer se tada stvaraju i oblikuju tendencije, nastaju pokreti i organizacije pod čijim će se neposrednim uticajem formirati ambijent u kojemu će se iznjedriti pruženi odgovori, odnosno reakcije na subonosne izazove i prijetnje crnogorskoj državi i društvu tokom druge decenije 20. stoljeća.¹¹

---

¹⁰ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 87-89, Idem, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006.

¹¹ Obrađujući razne teme, ne samo iz oblasti kulture, ovaj aspekt smo u publikovanim radovima već više puta pominjali. Vidi u: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017.

Na kraju pristupnih razmatranja dodaćemo još jedan, aktuelni razlog za bavljenje ovom i uopšte temama o društvenome životu u Knjaževini Crnoj Gori na ovaj način. Crna Gora je danas ponovo suverena država – dakle u istome međunarodnome statusu kao u decenijama na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Takođe, i danas, kao i u vremenu o kome govorimo, imamo potrebu da ubrzanim ekonomskim razvojem pristizemo vodeće evropske države. Sve ovo stvara uslove za lakše upoređivanje uslova, načina nastanka i razvoja mnogih društvenih pojava i procesa, od kojih neke i danas srijetamo u nešto izmijenjenome i relativno razvijenijem obliku, a imaju izvorište, ili mogu sebi tražiti analogone u vremenu koje smo odabrali za posmatranje.

Osnivanje čitaoničkih društava

Već u vrijeme kada se počinju osnivati (1868. god) a naročito reosnivati (1879. god) na Cetinju, te osnivati (1881, ...) u drugima crnogorskim gradovima čitaonička društva možemo posmatrati i kao arhaičnu pojavu koja, na način kako je postavljena, nije bila adekvatna tekućemu stanju potreba razvoja kulture, opšte edukacije i informisanja u Knjaževini Crnoj Gori. Ukazaćemo na neke od činjenica koje nam držimo pružaju potporu za već na početku iznijeto stanovište. Prije razmatranja čitaoničkih društava sa pomenutoga aspekta treba naglasiti da nikako ne sporimo, ili potcjenjujemo nemale neposredne rezultate koje su čitaonička društva ostvarila na poljima đe su se angažovala. Želimo prije svega otvoriti pitanje, odnosno pitati radi razotkrivanja: da li je država, umjesto snažnoga podržavanja te dugotrajnoga insistiranja na egzistenciji čitaoničkih društava mogla, odnosno što je važnije svakako trebala, da definiše, te da osnivanjem institucija stvara uslove za ostvarivanje državne politike u oblastima: od kulture i umjetnosti, preko informisanja i opšte edukacije, do nauke? Pri

tome ne mislimo da je trebalo sputavati osnivanje i razvoj privatnih društva, naravno ni čitaoničkih, u ovoj i drugima oblastima. Naprotiv!

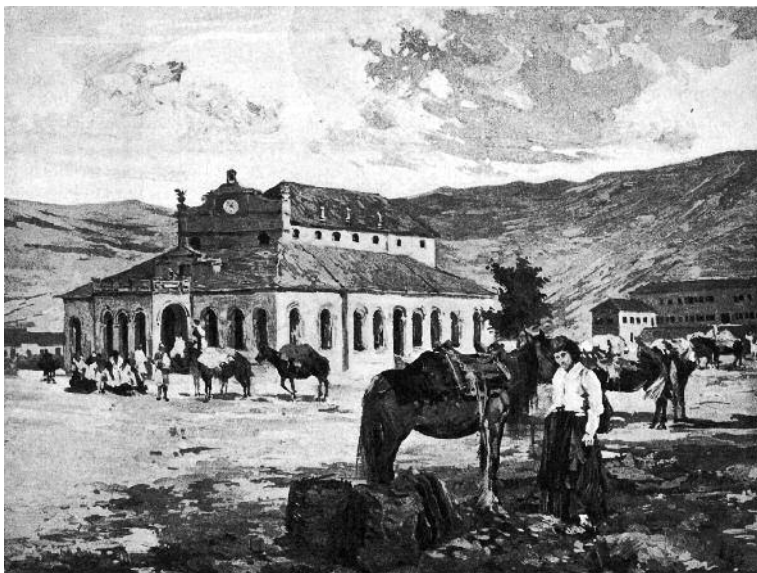
Opravdanja za nečinjenje, sporo ili drugačije činjenje, države uvijek možemo tražiti u činjenici da smo bili mali i uz to, naročito ekonomski, slabi i zaostali. Zapitaćemo se međutim da li upravo iz činjenice da smo mali i slabi treba izvući zaključak da nemamo vremena za gubljenje i mnogo prostora za greške, te da odbrana (dokazivanje) održivosti naše države (oblika organizacije egzistencije) mora da bude snažnija i preciznija? Postavićemo pitanje i na drugi način: ako smo oružanima sukobima i međunarodnima naporima među velikima mogli stoljećima uporno graditi i održavati slobodu i samosvojnost, zašto kroz tri decenije mirnodopskoga razvoja nijesmo uspjeli stvoriti pretpostavke da naša država ne nestane u vrtlogu međunarodnoga sukoba? Pored, uostalom kao i vrlo često, nenaklonjenoga¹² međunarodnoga faktora da li smo, naročito tokom tri decenije mira u suverenoj državi, činili sve što je trebalo i na način kako je trebalo? Razmotrimo, dakle, izabranu pojavu i sa ovoga aspekta imajući pri tome stalno na umu mjeru participacije koju je imala, ili je mogla (trebala) imati u procesu formiranja društvene svijesti i kreiranja ambijenta u kojemu se ta svijest formirala.

Čitališta, ili čitaonička društva u Evropi se osnivaju u 18. stoljeću nastajući kao izraz težnji ka obrazovanju i reakcija na nedostupnost privatnih biblioteka širimu slojevima stanovništva. Svojim radom će generisati svijest u duhu ideja prosvetiteljstva i snage koje će se u skladu sa tim duhom zalagati za promjenu postojećega stanja. Do sredine 19. stojeća u Evropi (Engleska,

---

¹² Međunarodni faktor, kojega dominantno determinišu veliki, u stvari nije prema nama niti naklonjen, niti nenaklonjen. On je uvijek naklonjen prema interesima onih koji ga kreiraju, a ti interesi ponekada nijesu saglasni sa željama i potrebama malih. Tada nastupa trenutak kada male države moraju neposredno pokazati svoju vitalnost i održivost.

Zetski dom
(iz časopisa *Nada*, 1895)

Francuska, Njemačka) se donose zakoni o javnim bibliotekama kada prestaju potrebe da postoje i nestaju čitališta i čitaonička društva.

U prvoj polovini 19. stoljeća iz sličnih razloga, te u duhu vremena uz buđenje nacionalne svijesti, čitaonička društva se formiraju u regionu i u slovenskim krajevima uošte. Slovenski živalj u našem okruženju na područjima u okviru Austrougarske, a nešto kasnije i na teritoriji pod uticajem Osmanske carevine, se organizuje, osniva čitaonice i druga kulturna društva, te pri tome kod mnogih već u nazivima jasno ističe nacionalno opredjeljenje (Čitateljstvo društveno slaveno-ilirsko u Karlovcu – 1838. god, Ilirska čitaonica u Zagrebu – 1838, Srbsko čitalište u Beogradu – 1846...).¹³

¹³ Viđi: Dušan J. Martinović, *160 godina državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore (1838-1998)*, Podgorica 2002, str. 48-49, Idem, „Cetinjska

Pred Veljim ratom, Crna Gora, iako bez opšteg formalnoga međunarodnoga priznanja, funkcioniše kao slobodna zemlja, koja živo komunicira sa, prije svega sušednima, ali i drugima zemljama Evrope. Kako nema ni približno dovoljno svoga obrazovanoga kadra u Crnoj Gori se tokom druge polovine šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća okuplja za tadašnje prilike respektabilan kulturni krug obrazovanih i u oblastima kojima se bave afirmisanih ličnosti. Ove će ličnosti kraće ili duže, živjeti i raditi, ili pak povremeno dolaziti u Crnu Goru. To je vrijeme kada se vrši i široka reorganizacija (modrenizacija) državne uprave, iniciraju i nastaju mnoga pregnuća u raznim oblastima života. Uz pokrenuta pregnuća u opštoj edukaciji, kulturi i informisanju za očekivati je bilo da se za pomenute oblasti formira državna ustanova ili služba. Umjesto toga, odnosno ustanovljenja adekvatne državne instance, najviši državni uglednici na čelu sa vladajućim suverenom, osnivaju privatno društvo koje bar po nazivu treba da liči na ona koja su formirana na teritorijama đe aktuelnu vlast stanovništvo ne doživljava kao svoju.

Na Cetinju je 4/16. februara 1868. godine 20 članova osnovalo Društvo cetinjske čitaonice.¹⁴ Po sastavu, odnosno položaju

---

čitaonica (1868-1915; 1928-1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998), Cetinje, 1998, str. 19-32.

¹⁴ „Besjeda koju je govorio predsjednik Cetinjske čitaonice gosp. Đuro Popović, prilikom 30-godišnje proslave Čitaonice:“, *Glas Crnogoraca*, XXVII/1898, br 7, str. 2-3. Uz poziv na beogradski *Svetovid* iz 1868. godine i akademik dr Dušan J. Martinović navodi prve članove - osnivače Cetinjske čitaonice: „1. Knjaz i gospodar Crne Gore Nikola I Petrović Njegoš, 2. Mitropolit crnogorsko-primorski i brdski Ilarion Roganović, 3. Božo Petrović, vojvoda i senator, 4. Petar Vukotić, vojvoda i senator, 5. Ivo Radonjić, vojvoda i senator, 6. Đuro Matanović, vojvoda i senator, 7. Miljan Vuković, vojvoda i senator, 8. Petar F. Vujović, vojvoda i senator, 9. Savo Jovićević, serdar i senator, 10. Marko Miljanov, vojvoda, 11. arhimandrit Visarion Ljubiša, 12.

ličnosti koje ga čine (teško bi bilo na jednome mjestu naći toliko vojvoda i senatora uz nosioce najviše duhovne i svjetovne vlasti) ovo društvo je bilo reprezentativnije od bilo kojega kolektivnoga državnoga organa pojedinačno.

Ovđe se društvo dakle nije osnovalo da bi se zalagalo za promjene, da kažemo, mimo vlasti ili mijenjanja ponašanja same postojeće vlasti, jer ga osniva upravo vlast od svojih najistaknutijih predstavnika. Osnivanje čitaonica bi dakle mogli posmatrati kao rekli bi neadekvatnu (makar gledano na duži rok) supstituciju državne ustanove, ili organa, onosno kao određenu posebnost, t.j. unutrašnju protivuriječnost crnogorskoga društva (*Contradictio in adiecto*) odnosno uspostavljanje trajne nejasnoće u funkcijama i odnosima na relaciji državni organi – privatno društvo.

Vidimo da najviši državni zvaničnici osnivaju privatno društvo da bi se dobrovoljno bavili onim što im je državnim položajem data obaveza, odnosno volonterski radili ono za što primaju plate. Tako najvišni državni dužnosnici, ali u licu privatnoga društva, postaju nosioci razvoja kulture, umjetnosti, ... u državi. Ukazaćemo na pojavu još jedne posebnosti (unutrašnje suprotnosti) koja će tek kasnije u suverenoj državi pokazati punu snagu. Državni dužnosnici osnivaju čitaoničko društvo kao cetinjsko, a ne kao crnogorsko. Po prostoru na kojemu će

---

protorej Stevan Kapičić, 13. đakon Filip Radičević 14. Špiro Kovačević, učitelj, 15. Đuro Popović, učitelj, 16. Mašo Vrbica, pobočnik, 17. Bogdan Milinović, kapetan, 18. Ilija Ramadanović, upravitelj Založnice crnogorske, 19. Aleksa Đorđević (pješađijski poručnik) i 20. Panta Pejović (artiljerijski potporučnik), Srbijanci, koji su obučavali crnogorsku vojsku.“ Dr Dušan J. Martinović, *Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928-1940)*, *Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945-1998)*, Cetinje 1998, str. 50-51. (Vojne činove srpskih oficira mi smo utvrdili) Aleksa Đorđević će po odlasku iz Crne Gore 1870. dobiti od Knjaza lijepe preporuke (NMCG, Nikola I, k.: 1870, br. 2028). Navodimo po: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 33.

djelovati društvo je dakle lokalna, a ne državna organizacija. Po nazivu makar briga društva je varoš, a ne država.

Pomenućemo nekoliko razloga koji (1868. godine) mogu biti posmatrani kao potpora ovakvome ponašanju pri osnivanju čitaoničkoga društva koje će funkcijama biti supstitut državne ustanove. Kada govorimo o Crnoj Gori toga vremena veoma skromna materijalna sredstva kojima država raspolaže mogu biti razlogom osnivanja društva čime se finansiranje rada (odnosno pregnuća iz oblasti kulture...) prebacuje sa države na njegove članove (članarina, donacije), odnosno na lična sredstva glavarsko-upravljačkoga sloja koji je zahvaljujući participaciji u privredno-trgovačkim poslovima mogao to i da podnese. Može se uzeti u obzir i određena nespремnost države (kadrovska, organizaciona, programska i dr) da se direktno, preko institucije uhvati u koštac sa pitanjima iz pomenutih domena. Ne treba takođe zaboraviti i činjenicu da je u to vrijeme sugestija za osnivanje ovakvih društava u slovenskome svijetu stigla iz Rusije (Sveslovenski skup u Moskvi 1867. godine).¹⁵ Treba znati da je Crna Gora, radi stalne finansijske pomoći koja pristiže, morala pokazivati posebni senzibilitet prema sugestijama iz Rusije.

Treba svakako imati na umu i određene dnevno-političke pogodnosti (lagodnije plasiranje političkih poruka i dr) koje je zamjenjivanje državnih ustanova privatnim društvom moglo imati. Razloge za razumijevanje koje smo upravo pomenuli treba sagledavati u savim drugome svijetlu kada je u pitanju period poslije Veljega rata u međunarodno priznatoj državi. Da

---

¹⁵ „Slovenski kongres, održan u maju 1887. godine u Moskvi, prilikom otvaranja Sveruske etnografske izložbe, imao je vrlo jak uticaj na razvitak kulture i prosvjete Zapadnih i Južnih Slovena. Na ovom kongresu je bila zastupljena i Crna Gora, preko Petra Stefanova Vukotića i Ilije Plamenca, vojvodâ i senatorâ crnogorskih.“ Dr Niko S. Martinović, „Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945 godine“, u: *Problemi bibliotekastva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965, str. 17.

potcrtamo: ne vidimo dakle problem u tome što je formirano čitaoničko društvo, čak niti u tome kakav je njegov sastav. Problem nastaje kada je ovo društvo tretirano kao državna institucija, odnosno funkcionira kao njena supstitucija. Sve se usložnjava time što će ovakvo stanje stvari biti doživljavano ne kao privremeno, već kao trajno.

Osnivanjem čitaoničkoga društva, odnosno postavljanjem privatnih organizacija kao nosećega agensa razvoja djelatnosti u oblasti kulture Crna Gora se u stvari ponaša kao i drugi narodi u slovenskima krajevima. Ali tu treba odmah primijetiti da situacija u Crnoj Gori nije ista kao u većini drugih slovenskih krajeva. Do Berlinskoga kongresa Crna Gora, iako međunarodno formalno nepriznata, živi kao slobodna država sa domaćom vlašću, koja se snažno bori za potpuno međunarodno priznanje suvereniteta, dok je veliki broj slovenskih krajeva i naroda u sastavu država sa neslovenskom vlašću. Ciljevi, ambijent u kome se ostvaruju te način ostvarivanja dakle nijesu bili isti, pa isti organizacioni pristup ne može biti adekvatan.

Izborom organizacionoga oblika (čitaonička društva) za ostvarivanje zadataka u oblasti kulture, ali i društvenoga razvoja uopšte Crna Gora u stvari stvara pretpostavke da se zamagljuje specifični sopstveni, kako bi se bolje mogli videti i ostvarivati, naravno pretpostavljeni, zajednički ciljevi i interesi. Objektivno, sa ovakvim pristupom ustanovljavanju institucionalne strukture Crna Gora, ako je i htjela, nije mogala stvoriti uslove da jasno sagleda će se kao nezavisna država naći ako bi, i kada se ti, da kažemo zajednički i opšti, ciljevi ostvare. Tako se Crna Gora u stvari ponaša kao da iz neke, unaprijed pretpostavljene, ili bolje reći odnekuda unaprijed date, ali ne sasvim precizno definisane, solidarnosti svoje ciljeve kao suverene države i slobodnoga naroda zamjenjuje (supstituiše ili usklađuje) i poistovjećuje na neadekvatan način, sa ciljevima i načinom njihovoga ostvarivanja kod probljenih naroda.

Dok razmatramo organizacione forme u oblasti kulture i umjetnosti u Crnoj Gori do Veljega rata valja ukazati i na formiranje *Crnogorske vojne muzike* – prve ustanove u kojoj su profesionalno angažovani umjetnici – muzičari imali redovna mjesečna primanja od države.¹⁶ Međutim, s obzirom da je orkestar osnovan u okviru Minisatrstva vojnoga, te da je organizovan kao vojna jedinica (uniforme, činovi, subordinacija i sl) ne možemo govoriti o državnoj instituciji kulture u punom smislu riječi. Crnogorska vojna muzika je bila: i državna i ustanova i djelovala u oblasti kulture, ali objektivno nije mogla biti *državna institucija kulture*. Međutim, za crnogorske prilike naročito je interesantan način formiranja te domaće umjetničke ustanove. Pozvan je stručnjak iz te oblasti sa strane, u ovome slučaju kapelnik, koji je dominantno od domaćega kadra stvorio ansambl. Iskustvo korišćeno pri osnivanju (1871. god) i reosnivanju (1889. god) Crnogorske vojne muzike, iako se pokazalo djelotvornim, neće biti korišteno kod drugih ustanova u kulturi (profesionalno pozorište). Odgovori na pitanja koja se mogu postaviti u vezi ovakvoga ponašanja izlaze iz okvira teme koju smo ovom prilikom izabrali iako je snažno dodiruju i upotpunjuju sliku o formiranju društvenoga bića Knjaževine Crne Gore. Bilo kako bilo Crnogorska vojna muzika će svojim radom ostaviti duboke, bezične tragove na razvoju crnogorske muzičke umjetnosti i kulture.

Kratak osvrt na opšti ambijent poslije Veljega rata

U tridesetogodišnji period mirnodopskoga razvoja, sasvim bez vojnih dejstva, poslije Veljega rata Knjaževina Crna Gora je

---

¹⁶ Prvi umjetnici u Crnoj Gori koji za bavljenje umjetnošću redovno dobijaju od države sredstva za egzistenciju. U širem kontekstu ćemo pomeuti i jedan broj guslara, diplara koji su dobijali određenu nadoknadu za nastupe tokom većih narodnih skupova (bratstvenički, plemenski, međuplemenski, ili vjerski sabori, ribolov na Sadarskome jezeru...).

konačno ušla 1881. godine kao međunarodno priznata država sa značajno uvećanom: teritorijom, bojem stanovnika, plodnima ravninama i površinama pod šumom, kao i izlazom na more, morskima lukama i novima većima naseljima u unutrašnjosti. Na početku ovoga perioda posljertni polet ošeaao se u svima porama društva. Pored ushićenja uspješno vođenima ratnima operacijama posljertni polet oslanjao se i na očekivanoj mnogo većoj snazi države, koja će se temeljiti na upravo stečenima, neuporedivo značajnijima, pretpostavkama ekonomskoga razvitka, što bi opet u bliskoj budućnosti, trebalo da omogući znatno poboljšanje uslova za život najširih slojeva stanovništva.

Jedino što nije promijenjeno u novima uslovima to su oblik i način vladavine. Vladajući Knjaz – gospodar¹⁷ će i dalje nastojati i uglavnome uspijevati da čvrstom rukom sve kontroliše i dozira. Početak, tok i završetak svih pregnuća: i u politici, i u poljoprivredi, i pravu, i finansijama i ..., uvijek je pratio određujući glas „sa najviše mjestu“. U državi nije bilo snaga koje bi ozbiljnije utucale da se Knjaževo ponašanje promijeni, a on sam za to nije imao snage, niti je možda za time vidio i ošeaao naročitu potrebu.¹⁸ Sa druge strane, uspjesima u ratu i proširenjem državne teritorije

---

¹⁷ U službenim prilikama knjaz je saopštavao: „Mi Nikola I Po milosti Božijoj Knjaz i Gospodar Crne Gore“ dakle ne samo *knjaz* (svjetovna titula) nego i Gospodar (duhovna atribucija) i samo *po Božijoj milosti*, ali ne i *volji naroda* (kako to stoji uz titulu nekih monaraha). Sve je, dakle, od Boga dato pa tu narod i nema što da se pita već samo da prihvata, sluša i izvršava.

¹⁸ O tome smo šire pisali na drugome mjestu: Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1-2, str. 63-78. Nije se u novima uslovima: „...utvdio cilj - ostvarivanje vladavine čiji bi se kvalitet i uspješnost mjerili stepenom poboljšanja uslova za život onih kojima se vlada.“, već se nastavilo po starome: „Polazeći od jednom prihvaćene, u suštini ranofeudalne svijesti, kvalitet vladavine je samjeravan sa: 1. dužinom trajanja vladanja (unutrašnja politika) i 2. veličinom teritorije kojom se vlada (spoljna politika).“ (Ibidem, str. 64). Rad je dostupan i na www.montenegrina.net.

dodatno potstaknuta, Knjaza nikada nijesu potpuno napuštala razmišljanja o širenju vlasti na i nove, mnogo veće teritorije. Tako će odnos prema naraslima razvojnim potencijalima dati osnovu da se stekne utisak kako je Zetska ravnica kod knjza Nikole I mnogo intenzivije budila asocijacije prema budućemu širenju vlasti na područja stare Zetske države, nego na mogućnosti bržega razvoja poljoprivrede i državne ekonomije uopšte kao osnove za povećanje standarda stanovništva. Uloženi naponi i pokrenuta pregnuća za brže prevazilaženje zaostajanja, koje je dominantno bilo uslovljeno kontinuiranim opstajanjem *de facto* ratnoga stanja kroz minula stoljeća, gubili su podumijentu i neprestano usporavani ili potpuno zaustavljeni.¹⁹

Svakodnevni život je ubrzo poslije rata počeo sve intenzivnije pokazivati svoje, ne baš tako lijepo, lice. Sa jedne strane, ekstenzivna državna ekonomija nije mogla rezultirati potrebnim rastom državnih prihoda, dok su se sa druge strane, znatno uvećavali troškovi za proširenu državnu administraciju, školstvo

---

¹⁹ Držimo da, na osnovu rada dr Dimitrija-Dima Vujovića („Crna Gora i Francuska 1860–1914“, Cetinje, 1971, str. 322) i ovđe valja iznijeti zapažanja De la Bulinijera, koji je je samo dvije godine (IX 1898. - XII 1900) bio diplomatski predstavnik Francuske u Knjaževini Crnoj Gori, ali je, reklo bi se, sasvim dobro poznao prilike. U pismu od 10. jula 1899. godine, koje sa Cetinja šalje Delkaseu (*Delcassè*) ministru spoljnih poslova Francuske, iznižeće veoma indikativna zapažanja: „...de la Bulinijer kaže da Crna Gora koja je pokazala toliko lijepih kvaliteta energije i vitalnosti, sve više propada, jer se herojski period njenoga života završio Berlinskim kongresom, a da za dvadeset godina od tada nije mnogo postignuto, pošto Crnogorci nemaju smisla za industriju i trgovinu, već čekaju bolje dane sa puškom pri ruci potčinjeni volji knjaza Nikole koga respektuju i koga se boje. Uzrok stagnacije De la Bulinijer dalje vidi i u ruskoj zaštiti i nadanju Crnogoraca na nju, jer im to uzima svaku inicijativu i pritiska čitavu njihovu politiku. Zbog svega toga, po Bulinijeru, Nikšićka i Zetska ravnica nijesu obogatile zemlju, a barsko i ulcinjsko pristanište su ostala pusta.“

6345/67

K. M. Ministarstvu prosvjete i javne uprave
 Beograd.

Poštovani u ime općine, županije i
 župana, ovaj razak obim uslužitelja K. M.
 Ministarstva prosvjete i javne uprave
 na osnovu članka 17. stavak 1. i 2. i 3. i 4. i 5. i 6. i 7. i 8. i 9. i 10. i 11. i 12. i 13. i 14. i 15. i 16. i 17. i 18. i 19. i 20. i 21. i 22. i 23. i 24. i 25. i 26. i 27. i 28. i 29. i 30. i 31. i 32. i 33. i 34. i 35. i 36. i 37. i 38. i 39. i 40. i 41. i 42. i 43. i 44. i 45. i 46. i 47. i 48. i 49. i 50. i 51. i 52. i 53. i 54. i 55. i 56. i 57. i 58. i 59. i 60. i 61. i 62. i 63. i 64. i 65. i 66. i 67. i 68. i 69. i 70. i 71. i 72. i 73. i 74. i 75. i 76. i 77. i 78. i 79. i 80. i 81. i 82. i 83. i 84. i 85. i 86. i 87. i 88. i 89. i 90. i 91. i 92. i 93. i 94. i 95. i 96. i 97. i 98. i 99. i 100. i 101. i 102. i 103. i 104. i 105. i 106. i 107. i 108. i 109. i 110. i 111. i 112. i 113. i 114. i 115. i 116. i 117. i 118. i 119. i 120. i 121. i 122. i 123. i 124. i 125. i 126. i 127. i 128. i 129. i 130. i 131. i 132. i 133. i 134. i 135. i 136. i 137. i 138. i 139. i 140. i 141. i 142. i 143. i 144. i 145. i 146. i 147. i 148. i 149. i 150. i 151. i 152. i 153. i 154. i 155. i 156. i 157. i 158. i 159. i 160. i 161. i 162. i 163. i 164. i 165. i 166. i 167. i 168. i 169. i 170. i 171. i 172. i 173. i 174. i 175. i 176. i 177. i 178. i 179. i 180. i 181. i 182. i 183. i 184. i 185. i 186. i 187. i 188. i 189. i 190. i 191. i 192. i 193. i 194. i 195. i 196. i 197. i 198. i 199. i 200. i 201. i 202. i 203. i 204. i 205. i 206. i 207. i 208. i 209. i 210. i 211. i 212. i 213. i 214. i 215. i 216. i 217. i 218. i 219. i 220. i 221. i 222. i 223. i 224. i 225. i 226. i 227. i 228. i 229. i 230. i 231. i 232. i 233. i 234. i 235. i 236. i 237. i 238. i 239. i 240. i 241. i 242. i 243. i 244. i 245. i 246. i 247. i 248. i 249. i 250. i 251. i 252. i 253. i 254. i 255. i 256. i 257. i 258. i 259. i 260. i 261. i 262. i 263. i 264. i 265. i 266. i 267. i 268. i 269. i 270. i 271. i 272. i 273. i 274. i 275. i 276. i 277. i 278. i 279. i 280. i 281. i 282. i 283. i 284. i 285. i 286. i 287. i 288. i 289. i 290. i 291. i 292. i 293. i 294. i 295. i 296. i 297. i 298. i 299. i 300. i 301. i 302. i 303. i 304. i 305. i 306. i 307. i 308. i 309. i 310. i 311. i 312. i 313. i 314. i 315. i 316. i 317. i 318. i 319. i 320. i 321. i 322. i 323. i 324. i 325. i 326. i 327. i 328. i 329. i 330. i 331. i 332. i 333. i 334. i 335. i 336. i 337. i 338. i 339. i 340. i 341. i 342. i 343. i 344. i 345. i 346. i 347. i 348. i 349. i 350. i 351. i 352. i 353. i 354. i 355. i 356. i 357. i 358. i 359. i 360. i 361. i 362. i 363. i 364. i 365. i 366. i 367. i 368. i 369. i 370. i 371. i 372. i 373. i 374. i 375. i 376. i 377. i 378. i 379. i 380. i 381. i 382. i 383. i 384. i 385. i 386. i 387. i 388. i 389. i 390. i 391. i 392. i 393. i 394. i 395. i 396. i 397. i 398. i 399. i 400. i 401. i 402. i 403. i 404. i 405. i 406. i 407. i 408. i 409. i 410. i 411. i 412. i 413. i 414. i 415. i 416. i 417. i 418. i 419. i 420. i 421. i 422. i 423. i 424. i 425. i 426. i 427. i 428. i 429. i 430. i 431. i 432. i 433. i 434. i 435. i 436. i 437. i 438. i 439. i 440. i 441. i 442. i 443. i 444. i 445. i 446. i 447. i 448. i 449. i 450. i 451. i 452. i 453. i 454. i 455. i 456. i 457. i 458. i 459. i 460. i 461. i 462. i 463. i 464. i 465. i 466. i 467. i 468. i 469. i 470. i 471. i 472. i 473. i 474. i 475. i 476. i 477. i 478. i 479. i 480. i 481. i 482. i 483. i 484. i 485. i 486. i 487. i 488. i 489. i 490. i 491. i 492. i 493. i 494. i 495. i 496. i 497. i 498. i 499. i 500. i 501. i 502. i 503. i 504. i 505. i 506. i 507. i 508. i 509. i 510. i 511. i 512. i 513. i 514. i 515. i 516. i 517. i 518. i 519. i 520. i 521. i 522. i 523. i 524. i 525. i 526. i 527. i 528. i 529. i 530. i 531. i 532. i 533. i 534. i 535. i 536. i 537. i 538. i 539. i 540. i 541. i 542. i 543. i 544. i 545. i 546. i 547. i 548. i 549. i 550. i 551. i 552. i 553. i 554. i 555. i 556. i 557. i 558. i 559. i 560. i 561. i 562. i 563. i 564. i 565. i 566. i 567. i 568. i 569. i 570. i 571. i 572. i 573. i 574. i 575. i 576. i 577. i 578. i 579. i 580. i 581. i 582. i 583. i 584. i 585. i 586. i 587. i 588. i 589. i 590. i 591. i 592. i 593. i 594. i 595. i 596. i 597. i 598. i 599. i 600. i 601. i 602. i 603. i 604. i 605. i 606. i 607. i 608. i 609. i 610. i 611. i 612. i 613. i 614. i 615. i 616. i 617. i 618. i 619. i 620. i 621. i 622. i 623. i 624. i 625. i 626. i 627. i 628. i 629. i 630. i 631. i 632. i 633. i 634. i 635. i 636. i 637. i 638. i 639. i 640. i 641. i 642. i 643. i 644. i 645. i 646. i 647. i 648. i 649. i 650. i 651. i 652. i 653. i 654. i 655. i 656. i 657. i 658. i 659. i 660. i 661. i 662. i 663. i 664. i 665. i 666. i 667. i 668. i 669. i 670. i 671. i 672. i 673. i 674. i 675. i 676. i 677. i 678. i 679. i 680. i 681. i 682. i 683. i 684. i 685. i 686. i 687. i 688. i 689. i 690. i 691. i 692. i 693. i 694. i 695. i 696. i 697. i 698. i 699. i 700. i 701. i 702. i 703. i 704. i 705. i 706. i 707. i 708. i 709. i 710. i 711. i 712. i 713. i 714. i 715. i 716. i 717. i 718. i 719. i 720. i 721. i 722. i 723. i 724. i 725. i 726. i 727. i 728. i 729. i 730. i 731. i 732. i 733. i 734. i 735. i 736. i 737. i 738. i 739. i 740. i 741. i 742. i 743. i 744. i 745. i 746. i 747. i 748. i 749. i 750. i 751. i 752. i 753. i 754. i 755. i 756. i 757. i 758. i 759. i 760. i 761. i 762. i 763. i 764. i 765. i 766. i 767. i 768. i 769. i 770. i 771. i 772. i 773. i 774. i 775. i 776. i 777. i 778. i 779. i 780. i 781. i 782. i 783. i 784. i 785. i 786. i 787. i 788. i 789. i 790. i 791. i 792. i 793. i 794. i 795. i 796. i 797. i 798. i 799. i 800. i 801. i 802. i 803. i 804. i 805. i 806. i 807. i 808. i 809. i 810. i 811. i 812. i 813. i 814. i 815. i 816. i 817. i 818. i 819. i 820. i 821. i 822. i 823. i 824. i 825. i 826. i 827. i 828. i 829. i 830. i 831. i 832. i 833. i 834. i 835. i 836. i 837. i 838. i 839. i 840. i 841. i 842. i 843. i 844. i 845. i 846. i 847. i 848. i 849. i 850. i 851. i 852. i 853. i 854. i 855. i 856. i 857. i 858. i 859. i 860. i 861. i 862. i 863. i 864. i 865. i 866. i 867. i 868. i 869. i 870. i 871. i 872. i 873. i 874. i 875. i 876. i 877. i 878. i 879. i 880. i 881. i 882. i 883. i 884. i 885. i 886. i 887. i 888. i 889. i 890. i 891. i 892. i 893. i 894. i 895. i 896. i 897. i 898. i 899. i 900. i 901. i 902. i 903. i 904. i 905. i 906. i 907. i 908. i 909. i 910. i 911. i 912. i 913. i 914. i 915. i 916. i 917. i 918. i 919. i 920. i 921. i 922. i 923. i 924. i 925. i 926. i 927. i 928. i 929. i 930. i 931. i 932. i 933. i 934. i 935. i 936. i 937. i 938. i 939. i 940. i 941. i 942. i 943. i 944. i 945. i 946. i 947. i 948. i 949. i 950. i 951. i 952. i 953. i 954. i 955. i 956. i 957. i 958. i 959. i 960. i 961. i 962. i 963. i 964. i 965. i 966. i 967. i 968. i 969. i 970. i 971. i 972. i 973. i 974. i 975. i 976. i 977. i 978. i 979. i 980. i 981. i 982. i 983. i 984. i 985. i 986. i 987. i 988. i 989. i 990. i 991. i 992. i 993. i 994. i 995. i 996. i 997. i 998. i 999. i 1000.

U naredbeno izvršeno ovaj razak
 općinom Kraljev. Ministarstvu jedan ulaz
 kam quinquaginta obim razak

Beograd 27 juna 1904.

Ceszar
 J. Kraljev.

Urednik
 I. Jovan

Pismo Ministarstvu 1904.

i naročito stalno rastuće potrebe Dvora. Debalans u budžetu koji je u takvima uslovima morao nastati pokrivan je stalnima pomoćima stranih država (Rusije naročito i Austrougarske) te redovnim, sve većima zaduživanjima kod evropskih banaka. Stanje u finansijama i način vladavine nijesu dozvoljavali koncentrisanje materijalnih sredstava do nivoa koji bi omogućio iole ozbiljnije šire pokretanje preduzetničkih preguća stanovništva. Narod je uzimao pozajmice (kredite) najčešće po vrlo nepovoljnima uslovima i bio prinuđen da ih koristi za golo

preživljavanje porodica, a ne za investiranje u djelatnosti kojima se bavilo, što je dalje širilo i produbljavalo krug siromaštva.

Pod sam kraj 19. stoljeća ne samo da je o tome pisala strana štampa već je i domaća morala javno da prizna teško stanje u koje je zapala država. Došlo se čak dotle da utvrđeni način podmirivanja duga Austorougarskoj nastao od poštanskih uplatnica zadre i u državno dostojanstvo. Poratni polet koji se osećao u državi znatno je smanjen do kraja prve poratne decenije da bi u narednoj, u susret početku novoga stoljeća, postepeno ustupao mjesto rastućemu nezadovoljstvu koje je generisano veoma sporim poboljšavanjem teškoga života najširih slojeva stanovništva.

Pokušali smo da u veoma sažetoj skici istaknemo osnovne konure društvenoga ambijenta u kojemu su osnivana, reosnivana, radila i djelovala čitaonička društva u gradovima, manjim mjestima i selima (varoškim i seoskim opštinama) Knjaževine Crne Gore.

Čitaonička društva u suverenoj Knjaževini

Odlukama Berlinskoga kongresa Crna Gora je konačno dobila puno međunarodno priznanje državnoga suvereniteta i znato proširenje državne teritorije. Pozicija države je bila sasvim drugačija i stabilno definisana za, pokazaće se, period duži od tri decenije. Međutim, kada je organizacioni aspekt u pitanju u oblastima koje su predmentom naše pažnje država se i dalje ponaša na isti način kao i u prethodnome periodu. Kao da se ništa bitno nije dogodilo. Država naime nastavlja da, makar pojavno, prepušta privatnima društvima oblast kulture. Prije svih to su bila čitaonička društva, ali i druga koja će kasnije nastajati.²⁰ Ovo posebno dobija na značaju kada se ima na umu da na

---

²⁰ „III Čitaonice su, do pod sam kraj XIX stoljeća, bile jedini organizovani punktovi za kreiranje programa i zadovoljavanje: kulturnih, umjetničkih, naučnih i opšte edukativnih potreba stanovništva na područjima za koja su formirane.“ (Luka I Milunović, Ibidem).

novoslobođenima teritorijama živi stanovništvo koje je heterogeno (po nacionalnima, vjerskima i drugima opredjeljenjima) sa stečenima drugačijima navikama u svakodnevnome životu u odnosu na žitelje u Knjaževini Crnoj Gori prije Veljega rata.

Već početkom 1879. godine, reosniva se Društvo cetinjske čitaonice, koje će pod rukovodstvom veoma agilnoga Jovana Pavlovića, odmah početi da razvija aktivnost. Pored toga što je više godina biran za predsjednika Društva cetinjske čitaonice Jovan Pavlović će biti vidno prisutan na mnogima tačkama državnoga i društvenoga života Knjaževine Crne Gore. Direktor je državne gimnazije, uređuje „Glas Crnogorca“, organizuje rad pozorišnoga društva i režira predstave, prati izgradnju zdanja za kulturni život, nabavlja još jednu štampariju, pokreće i uređuje novi književni časopis... da bi ubrzo postao upravitelj, odnosno ministar prosvjete i crkvenih poslova. Pominjemo ovđe angažovanja Jovana Pavlovića prije svega u funkciji jasnijega sagledavanja položaja čitaoničkoga društva i njegovih veza sa aktuelnom vlašću. Dok govorimo o karakteristikama Društva cetinjske čitaonice imamo na umu da je, polazeći od konkretnih uslova, sasvim analogan položaj i čitaoničkih društava u drugima mjestima u Crnoj Gori. Možemo reći da su sva čitaonička društva po Crnoj Gori nastojala da što vjernije prate prijestoničko, kako po kadrovske sastavu, tako i po programskim orijentacijama (preduzete aktivnosti, povodi za pripremanje priredbi i njihov sadržaj) i naravno, što ovđe posebno ističemo, vezama sa državnom vlašću. Zadatke koje je trebalo rješavati u ovoj oblasti dodatno usložnjavaja ukupno stanje i stepen razvoja društvenih (ali i državnih) potreba u Knjaževini Crnoj Gori. Ukazaćemo na osnovne karakteristike čitaoničkih društva radi potpore stavu da i pored iskazane agilnosti i znatnih rezultata koje su postizale, ove organizacije nijesu mogle u punom smislu zadovoljiti potrebe razvoja kulture u suverenoj državi.

(1) *Kadrovska struktura.* Članove, a posebno rukovodstvo Čitaoničkoga društva na Cetinju su činili (a) viđenije ličnosti koje su bile, ili će ubrzo postati, visoki državni činovnici i (b) ugledni (krupniji) trgovci, koji su morali biti u bliskoj vezi sa ličnostima visoko pozicioniranima u strukturama vlasti, jer bez blagonaklonosti, ili ponekada direktnoga ortakluka, sa te strane nijesu mogli dobiti priliku da obavljaju veće poslove, odnosno da ostvare znatnije širenje svoga poslovanja. Članstvo činovnika u rukovodstvu ovoga društva smatralo se dobrom preporukom (nerijetko je bilo i najava) za kadrovske napredovanje u državnoj službi. Sličnu kadrovske strukturu imala su, gledano sa lokalnoga nivoa i čitaonička društva formirana po Crnoj Gori.

(2) *Odnosi sa državom.* Preko pomenuta dva kadrovska stuba državnoj vlasti je, odnosno na *najvišem* mjestu, bila konstituisana mogućnost za, možemo slobodno reći, potpunu kontrolu pravaca djelovanja i konkretnih aktivnosti čitaoničkoga društva u Prijestonici. Imamo, dakle, na sceni posebnost (protivurječnost) na koju smo već ukazivali: sa formalno-pravne strane to je *privatno društvo* koje u stvari, kontrolisano od državne vlasti, sprovodi aktivnosti u oblasti kulture i društvenoga života uopšte.²¹ Pored ove, da tako kažemo kontrole iznutra, država je pratila rad čitaonica i preko Ministarstva unutrašnjih djela, koje je u uređenome procesu omogućavanja legalanoga rada društava odobravalo njegova najviša opšta akta (kao i njihove izmjene) i tako ga neposredno kontrolisalo. Primijetićemo još jednu posebnost: čitaonička

---

²¹ „IV Čitaonice su oficijelno organizovane kao *privatna društva* tj. na bazi slobodnog udruživanja zainteresovanih građana, ali i stalno podržavane, kontrolisane i usmjeravane od strane najviše državne vlasti. Zvanični pokrovitelji čitaoničkih, kasnije i drugih sličnih društava su bili sinovi kralja Nikole I, veliki vojvoda zetski i grahovski, Mirko (južni dio države) i veliki vojvoda zahumski, Petar (sjeverni dio države), a kasnije i unuk Pavle, vojvoda raški.“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

društva ne prati Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova kao nadležno za oblast djelovanja, već Ministrstvo unutrašnjih djela nadležno za oblik organizovanja (javno privatno društvo). Državni organ nadležan i za kulturu dakle nema direktnu formalnu vezu sa organizacijom koja djeluje upravo u toj oblasti. Posmatrano sa dnevnoga (praktičnoga) nivoa nadležnost Ministarstva prosvjete je praktično i nepotrebna jer je upravo ministar lično, ili koji drugo visoki državni uglednik, u isto vrijeme predsjednik Društva cetinjske čitaonice. Za državnu vlast je, rekli bi, sve u redu dok stvari ne pogledamo na duži rok i sa aspekta utvrđivanja i sprovođenja državne politike u kulturi.

(3) *Status društava*. Pomenuta kadrovska struktura i povezanost sa najvišima državnima organima u Prijestonici, odnosno lokalnom vlašću kada su u pitanju druga mjesta u Crnoj Gori, dovodi do posebnoga, dvojnoga položaja čitaoničkih društva (institucije *sui generis*). To su u stvari poludržavne ustanove (ni privatne, ni državne) koje sprovode nakane državne vlasti u oblastima kojima se bave. Ovakava posebnost, nepotpuno definisani – poludržavni status – u Crnoj Gori nije bio ekskluzivno rezervisan samo za čitaonička društva.²²

(4) *Trajanje stausa*. Kada se određene nejasnoće, odnosno neprecizno, ili nepotpuno definisana pozicija državnih i društvenih subjekata javlja u predratnima, ratnima, ili u vremenima na samome početku bezratnoga perioda, onda se to može donekle razumjeti. Takve situacije čak mogu biti i podsticajne kada se javljaju kao neposredna prethodnica, odnosno ako se shvate kao ukazivanje na potrebu i nagovještaj skoroga formiranja državnih institucija. Status čitaoničkih društava, međutim, nije doživljavan kao privremen. Naprotiv,

---

²² Pominjali smo u radovima kao primjer status *Glasa Crnogorca*, koji je takođe bio poluslužbeni list, t.j. formalno privatna novina (dugo je kao vlasnika objavljivano ime privatnoga lica) koja, što je inače bilo opštepoznato, stoji pod punom kontrolom najviše državne vlasti.

decenijama je uporno održavan kao trajni oblik državnoga angažovanja na zadovoljavanju potreba društva u oblastima: kulture, umjetnosti, nauke, opšte edukacije i informisanja. Zamjenjivanjem na duži rok profesionalnoga rada i ukupnoga angažovanja u nekima oblastima, amaterskim djelovanjem zasnovanim na individualnome entuzijazmu i interesima sigurno je morao ostaviti duboke posljedice na definisanju pravaca razvoja, njihov intenzitet, te kvalitet i obim realizovanih programa i aktivnosti.

(5) *Područje obuhvaćeno djelovanjem.* Kao i kod osnivanja pred Veljim ratom, tako i kasnije, doduše u sasvim drugačijima uslovima, u Crnoj Gori se formiraju čitaonička društva na lokalnome nivou. Nema, dakle, pretpostavljene i unaprijed utvrđene koordinacije u realizovanju programa iz oblasti kulture na prostoru čitave države. Sa ovoga aspekta ne treba da zavora to što čitaonička društva, osnivajući se po mnogim gradovima i selima, prekrivaju praktično čitavu državnu teritoriju, kao i to što ona iz manjih mjesta nastoje da u skladu sa svojim mogućnostima u svemu prate srodne organizacije iz većih sredina. Planiranoga i sinhronizovanoga djelovanja u razvoju kulture na nivou države nije bilo. Intersantno je napomenuti da, i pored toga što su postojali definisani prijedlozi, nije bilo političke volje da se formira organizacija na nivou države. Treba se i ovde prišetiti projekta „Društvo Zetskoga doma“ iz čijega nacрта najvišega opšteg akta (Pravila, 1888/1891. god) pisanoga rukom Jovana Pavlovića vidimo da je ova oragnizacija trebalo da svojom aktivnošću pokriva čitavu državu (prva i jedina ove vrste sa takvima ambicijama za koju znamo) te da ima pet zapošljenih profesionalaca koji bi, kao i ukupan rad, bili pod nadzorom Ministarstva prosvjete.²³ Predlagan je dakle neki, rekli bi prelazni, ili simbiotički oblik na relaciji privatno društvo

---

²³ Vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 151-153. i 307-322.

– državna institucija. Prijedlog je, danas možemo reći nažalost, ostao samo na papiru. Društvo čitaonice na Cetinju je nastavilo da kao cetinjsko (varoška opština, Bajce su imala svoju čitaonicu) i dalje radi na uhodani način. Ništa u suštini neće mijenjati na stvari to što će samo društvo javno isticati da je, osim za svoje članove, uvijek bilo otvoreno za mnogo širi krug zainteresovanih korisnika, te da je uvijek nastojalo: „...da se knjiga i čitanje proširi i rasprostrani na mnogo veći krug po unutrašnjosti otadžbine.“

(6) *Diskontinuitet u radu.* Do početka posljednje decenije 19. stoljeća, odnosno do formiranja pjevačkoga društva „Branko“ u Podgorici 1892. godine, čitaonička društva su bila jedine organizacije u Crnoj Gori koje su se bavile programima iz oblasti kulture.²⁴ Posljednja decenija 19. stoljeća donijeće početak posustajanja u radu čitaoničkih društava u gradovima. Postaje očigledno da se rastuće potrebe iz oblasti koje su svojim radom pokrivala čitaonička društva ne mogu adekvatno zadovoljiti. Država ne reaguje, pa se počinju formirati drugačija takođe privatna društva koja će pripremati kulturne programe, ali će drugačije nego čitaonička, biti pozicionirana u odnosu na državnu vlast. Uz pomenuto pjevačko društvo u Podgorici, formira se i društvo „Zahumlje“ u Nikšiću (1898. god), da bi se početkom 20. stoljeća počela formirati zanatlijska, pa zatim i radnička društva. Na Cetinju je 1894. godine sa velikim ambicijama domaće inteligencije formirano Društvo „Gorski vijenac“ (imalo je i svoje glasilo – časopis „Luča“ i kasnije

---

²⁴ „XI Već tokom posljednje decenije XIX, a naročito početkom XX stoljeća, uglavnom u okviru, ili pod uticajem čitaoničkih društava, nastaju društvene klice iz kojih će nicati nove organizacije, odnosno društva (prvo pjevačka, a zatim zanatlijska, radnička..) koja nastoje da se drugačije pozicioniraju u odnosu prema državnoj vlasti, te da, uz organizovanje kulturno-zabavnih manifestacija, mnogo jasnije iskažu svoju socijalno-političku i nacionalnu profilaciju.“ (Luka I. Milunović, Ibidem)

„Književni list“). Međutim, upavo sudbina ovoga društva može da ukaže koliko je državnoj vlasti bilo stalo da makar u Prijestonici očuva primat čitaoničkoga društva. Na imendan prijestolonasljednika, Danila Aleksandra, 17. decembra 1897. godine, društvo „Gorski vijenac“ se, kako je javno istaknuto „ekonomski ujedinilo“ sa društvom Cetinjske čitaonice od kada su se, u svim javnim nastupima, ova dva društva pojavljivala zajedno. Društvo „Gorski vijenac“ se zatim polako gasilo da bi potpuno i formalno prestalo sa radom 1904. godine.

Čitaoničko društvo na Cetinju, ali i društva u drugima mjestima su imala primjetnih oscilacija u radu. Obično bi izabrana uprava poslije nekoliko godina izgubila elan (ili interes) za rad, pa bi se kroz koju godinu ponovo okupila nova i nastavila sa aktivnostima. U nekima mjestima, s obzirom na trajanje pasivnosti, može se govoriti o reosnivanju društava. Ipak, generalno gledano, jednom osnovana čitaonička društva su kako – tako ipak opstajala.²⁵

(7) *Finansiranje*. U skladu sa svojom formalnom pozicijom (privatna društva) čitaonička društva su finansiranje uredila svojim najvišim opštim aktom.²⁶ Osnovni izvorni prihodi su

---

²⁵ „X Pažljivim sagledavanjem perioda intenzivnog rada, te razloga za nastajanje povremene pasivnosti čitaonica i čitaoničkih društava, kao i uzroka unutrašnjih sukoba koji bi obično prouzročavali diskontinuitet u radu, može se konstatovati nastajanje nove socio-političke svijesti u Crnoj Gori formirane u postojećoj društvenoj atmosferi sa osnovnim karakteristikama: (1) bezratno stanje i (2) krupne ekonomske teškoće koje kontinuirano pritiskaju državu i stanovništvo.“ (Luka I Milunović, *Ibidem*)

²⁶ U prvom poglavlju „Ciljevi i sredstva društva“ iz „Ustava društva cetinjske čitaonice“, Cetinje, 1890. godine, u prvome članu su iznijeti ciljevi društva, dok se u sljedećemu članu kaže: „§ 2. Za podmirivanje ovijeh potreba društvena su sredstva: ulozi redovnih i vanrednih članova, prinosi pomažućih članova i darovi pojedinih lica i društava bilo u novcu, knjigama ili drugijem

bili: članarine, prihodi od priredbi, dobrovoljni prilozima i pokloni. Finansiranje iz državnoga budžeta dakle nije bilo oficijelno predviđeno. Međutim, bilo ga je. Korišćeni su razni oblici da se državna vlast na neki način uključi i finansijski pomogne. Recimo, uvijek se moglo računati na punu salu (bez obzira na cijenu ulaznica) ako se pripremi i prikazuje neko Gospodarevo dramsko djelo, što je ekskluzivno naravno bilo povjereno čitaoničkome društvu, ili kada se zna da će članovi dinastije i diplomatski predstavnici prisustvovati nekome od zakazanih programa. Takvima prilikama bi i suma dobrovoljnih priloga od prisutnih premašila iznos prihoda od prodanih ulaznica. Državna kasa je u određenima prilikama prihvatila da isplati i poneki (obično krupniji) račun za trošak koji je Društvo učinjelo, obično po dogovoru, pri obilježavanju državnih praznika. Ponekada bi račune plaćala i Uprava dvora. Što se izvornih prihoda koje smo pomenuli tiče tek ćemo samo napomenuti da svi članovi čitaoničkoga društva nijesu bili baš uredni u plaćanju članarine.

Odnos države i čitaoničkoga društva sa ovoga aspekta možemo ilustrovati i finansiranjem izgradnje Zetskoga doma. Zdanje namijenjeno kulturnima potrebama (prvo u državi) formalno je gradilo Društvo cetinjske čitaonice, a finansirano je dobrovoljnima prilozima (makar u prvih pet godina od početka izgradnje, 1884. god). Na ovome primjeru možemo suditi i o finansijskoj snazi naroda u Crnoj Gori: i popred visokih priloga iz dvora i zaista veoma širokoga kruga donatora (spiskovi objavljavani u „Glasu Crnogorca“)²⁷ zdanje je kako-tako završeno poslije 12 godina. Iznos koji je tada, pri završetku

---

stvarima.“ Navodimo po: dr Dušan J. Martinović, „Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928-1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998)“, Cetinje, 1998, str. 341.

²⁷ Vidi: *Donatori Zetskoga doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje* / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, (276 num. str).

radova, prikazala država kao trošak bio je veći od iznosa sakupljenoga dobrovoljnima prilozima tokom prvih godina izgradnje. Zdanjem će u potpunosti oficijelno gazdovati Društvo cetinjske čitaonice do osnivanja državne ustanove Knjaževskog, odnosno Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta 1910. godine. U državi se, ili bolje rečeno *na najvišemu mjestu* očigledno dugo odugovlačilo sa završetkom izgradnje Zetskoga doma.

Kada je materijalno stanje države i društva u pitanju, reklo bi se, da su svi imali dovoljno saznanja i bili svjesni važnosti i stepena neposrednoga uticaja na sva pregnuća.²⁸ Međutim, veoma je malo uspješnih koraka učinjeno na poboljšanju ekonomske snage države i širih slojeva stanovništva. U takvome ambijentu očigledno će se razvoj kulture prvi, ili među prvima, naći na udaru.

Osvrt na institucionalni ambijent u kulturi suverene Knjaževine

U sasvim novima ulovima za život nastalima odmah poslije Veljega rata u kojima su egzistirala čitaonička društva, država Crne Gore nije definisala politiku i pravce razvoja kulture i sljedstveno tome vršila pripreme za osnivanje državnih institucija preko kojih će tu politiku ostvarivati. Moguće pravce razvoja kulture, ili možda bolje rečeno razmišljanja pojedinaca iz kulturnoga kruga čiji je pogled, reklo bi se, nešto dalje sezao

---

²⁸ Pišući o donatorskoj akciji za izgradnju pozorišta *Národní divadlo* u Pragu, odnosno o veoma visokome iznosu sredstava koja su za tu namjenu prikupljena, *Glas Crnogorca* o Česima zaključuje: „Narod s ovako životnom snagom ne mora se plašiti za svoju budućnost. Takom požrtvovanju i takoj istrajnosti mora se svako pokloniti. Slava narodu češkom!“ (Anonim, „Otvaranje novog českog narodnog pozorišta u Pragu“, *Glas Crnogorca*, XII/1883, br. 51, str. 4).

nalazimo u datim inicijativama o konkretnima pregnućima, kojih je bilo, ali uglavnome nijesu uopšte realizovane, ili bar ne u vrijeme i na način kako su predložene. Tragove o ovima inicijativama danas nalazimo kroz dokumenta sačuvana kroz arhivske fondove.

Možda najjasniju javno obznanjenu projekciju, odnosno razmišljanja o konkretnima koracima u razvoju kulture možemo naći u proglasu o izgradnji i apelu o prikupljanju dobrovoljnih priloga za građenje Zetskoga doma što je početkom marta 1884. godine „Glas Crnogorca“ objavio na čitavoj stranici. Apel, u ime oficijelnoga inicijatora izgradnje prvoga doma kulture u Crnoj Gori – Društva cetinjske čitaonice, potpisuje *Glavni odbor* sastavljen od tridesetak uglednih ličnosti (visoki državni činovnici i krupniji trgovci) na čelu sa Jovanom Pavlovićem kao predsjednikom. To što bi ovđe lako mogli pretpostaviti da je sam Jovan Pavlović autor, ili bar kreator značajnoga dijela sadržaja, ovoga teksta nikako ne treba da nas udalji od saznanja kako je po već ustaljenoj praksi za objavljivanje i manje važnih priloga u „Glasu Crnogorca“ saglasnost morala stići „sa najvišega mjesta“.²⁹ Iznešeni stavovi se dakle ne mogu nikako tretirati kao da pripadaju pojedincu, ili privatnome društvu. To su, dakle stavovi koje je utvrdila najviša državna vlast, ili je u najmanju ruku u tome momentu sa njima bila potpuno saglasna.

Pogledajmo zato što se u obraćanju Crnogorcima kroz eksplikaciju funkcija Zetskoga doma kaže u prvome proglasu - apelu: „U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za skupove, besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabavu. U „Zetskom Domu“ biće

---

²⁹ Podšetimo: Pavlović je u to vrijeme predsjednik Društva cetinjske čitaonoce i glavni urednik *Glasa Crnogorca*. Važnost osnivanja institucija potenciraće u „Viencu“ 1886. godine i Marko Dragović, koji uzimajući u obzir materijalne mogućnosti države, daje prednost osnivanju biblioteke, muzeja i arhiva nad pozorištem jer: „...ovdje bi se htjelo više rada i truda nego novaca“.

također određen lokal za narodni muzej u kojem će se skupiti i smjestiti sve stvari, koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma kakvom drugom.“ U nastavku proglasa se ističe kakav će značaj i status imati institucije koje bi trebalo da funkcionišu pod krovom Zetskoga doma: „Krajnje je vrijeme, da se već jednom i kod nas otpočne raditi u ovoj stvari; jer svakom je danas poznato od kakvoga su značaja dobro uređeni muzeji za nauku i poznavanje otečestvene istorije i prošlosti na osnovu koje svaki svjesni narod treba da zida zgradu svoje budućnosti.“ U apelu se o karakteru i domašajima projektovanih pregnuća zaključuje: „Počem „Zetski Dom“ ne može i ne smije biti svojina nikakvog privatnog društva, nego cijelog crnogorskog naroda, ...“³⁰

Naveli smo nešto duže citate jer poslije ovako preciznoga ukazivanja na jasno uočene potrebe i pravce razvoja kulture u suverenoj državi skoro da ne treba daljega pojašnjavanja. Naravno, i dalje ostaje otvoreno pitanje: zbog kojih se sve zapreka nije išlo uočenim putem?

Zetski dom je građen relativno dugo. Građevinski još nedovršen ipak je useljen 1888. godine i konačno zvanično dovršen 1896. godine. Do 1910. godine kada je osnovano profesionalno pozorište u Crnoj Gori neće funkcionisati niti jedna državna kulturna institucija u punome značenju te riječi. Formiranje državne biblioteke je doduše obnarodovano 1893. godine i o ovoj ustanovi i muzeju donešen zakon tri godine kasnije. Međutim, funkcionisanje ovih državnih institucija, ako se uopšte, sem po nazivu mogu tako imenovati, nije se odvijalo u skladu sa očekivanjima i potrebama. Tokom čitavoga svoga postojanja Državna biblioteka i muzej nijesu imali čak ni direktora (upravnika) niti bilo koga drugoga stalno upošljenoga činovnika. O ovim institucijama se uz skromnu nadoknadu brinuo (obavljao sve poslove) honararno angažovani neki od profesora srednjih škola na Cetinju, sa

---

³⁰ „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 10, str. 4.

zvučnim zvanjem *Bibliotekar i čuvar muzeja*.³¹ Prva ličnost sa ovim zvanjem bio je Filip J. Kovačević, što će obznaniti „Glas Crnogorca“ uz apel izdavačima i drugima dobronamjernicima da šalju štampane stvari i predmete za biblioteku i muzej.

Koliko je i kako radila Državna biblioteka vidimo iz pripreme odgovora ministra prosvjete Filipu Kovačeviću koji će kasnije tražiti obećanu nadoknadu za četiri godine vršenja ove dužnosti, o čemu smo već pisali.³² Kovačevića će na ovoj dužnosti zamijeniti profesori, prvo Mirko Mijušković, a zatim Pero Bogdanović.

O stanju kakvo je zatekao u crnogorskim bibliotekama ilustrativno govori Ferdinand Velc, autor „Bibliografije Crne Gore“.³³ Na Cetinju: „...Ferdinand Velc je, prema vlastitom kazivanju, naišao *nažalost, svugdje na vrlo nepotpune*

³¹ „Državnom bibliotekom i Muzejom upravlja naročiti bibliotekar i čuvar muzeja, kojega Ministrstvo prosvjete po Najvišem u odobrenju postavlja.“ („Zakon o Knj. crnog. biblioteci i muzeju“ Cetinje, 6 XII 1896. godine, član 4)

³² Ministar prosvjete, vojvoda Simo Popović piše (8/10 1902. god) J. Ljepavi (vršilac dužnosti ministra poslije smrti Jovana Pavlovića 1892. godine) o Kovačevićevom zahtjevu i veli: „No on nije u nju radio 4 godine, jer biblioteka niti je otvorena, niti je radila. Samo je objavljena njena ustanova i on je primio knjige koje su stigle na tu objavu.“ Vojvoda i ministar S. Popović dalje napominje da se on tako šeća, te da će Ljepava „možda bolje nešto o tome znati“, pa da pogleda knjige i pisma u biblioteci i prema tome predloži honorar za Kovačevića.“ (Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 203–204. Interesantno je napomenuti da ministri, ili vršioci dužnosti ministara prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori nijesu bile ličnosti rođene i stasale u Crnoj Gori do ulaska u prvu deceniju 20. stoljeća (Jovan Pavlović, do smrti 1892. godine, a zatim dužnost vrši Jovo Ljepava, pa postavljeni ministar vojvoda Simo Popović do 1903, kada je vojvoda Gavro Vuković, inače ministar spoljnih poslova, imenovan za zastupnika mnistarstva prosvjete u Državnome savjetu).

³³ Navodimo prema: Dr Dušan J. Martinović, „Predgovor“ u: Ferdinand Velc, *Bibliografije Crne Gore 1800–1912*, Cetinje, 1991. str. V – XIX.

biblioteke. Štaviše u tadašnjoj Državnoj biblioteci na Cetinju, smještenoj u Zetskom domu još od njenog osnivanja 1893, naišao je na vrlo malo montenegrine i to poglavito novijeg datuma...“ Starija izdanja koja su poklanjana biblioteci Velc nije našao. Slično stanje je bilo i u Dvorskoj biblioteci đe je, prema riječima dr Martinovića, Velc konstatovao da od 4.000 brojeva samo se; „...oko 1000 odnosilo na Crnogorce i Crnu Goru, pretežno na događaje u porodici glavara. Zbog toga on rezignirano i prekorno kaže: kakvu štetu snosi zemlja time da nije skupila ni svoje vlastite stampane proizvode.³⁴ Iz ovoga komentara F. Velca, koji se očigledno veoma temeljno upoznao sa stanjem u crnogorskim bibliotekama, lako možemo doći do odgovora na pitanje koliko su (i da li su) biblioteke u državi vršile i svoju osnovnu funkciju. Indikativan prilog odgovoru na pitanje koliko su biblioteka i muzej uzakonjeni 1896. godine, mogli, ili bili postavljeni u poziciju da mogu, vršiti funkciju državne institucije u oblastima za koje su osnovane svako je i izvod iz državnoga budžeta koji se na njih odnosi. U državnome budžetu („Finansijski zakon“) za 1911. godinu u dijelu: „Glava XXXVI – Narodna biblioteka i muzej“ opredijeljeno je na godinu svega 8.990 perpera i to: plata osoblja 1.340 per. kancelarijski troškovi 1.650 perpera (ukupno, dakle, 2.990 perpera, tj. mjesečno po nepunih 250 per). Ostatak iznosa od 6.000 perpera odnosi se na Narodno pozorište.³⁵

---

³⁴ Dr Dušan J. Martinović, Ibidem, str. VII – VIII.

³⁵ Napomenućemo da se pozicija u budžetu „plata osoblja“ odnosi na platu čuvara Zetskoga doma i honorar *bibliotekara i čuvara muzeja*, dok kancelarijski troškovi treba da pokriju sve potrebe od osvjjetljenja i grijanja do eventualne nabavke namještaja i svega potrebnoga za muzej i biblioteku. Predviđenih 6.000 perpera je subvencija države za rad profesionalnoga pozorišta koja će, zbog neodrživosti za narednu godinu porasti na 12.000 perpera. Visina državne subvencija profesionalnome pozorištu samo ukazuje koliko je potrbno za rad državne institucije. Pri tome treba imati na umu da

Radi kompletiranja obrisa slike o institucijama u oblasti kulture u Knjaževini Crnoj Gori treba pomenuti i pokušaj formiranja Državnoga arhiva 1895. godine.³⁶ Urađena su pravila (*Uputstvo za uređenje Državne arhive*) te angažovan arhivar koji je položio zakletvu i počeo sa radom, ali je ta djelatnost bila veoma kratkoga daha.

Pored državnih institucija koje su to svojom pozicijom i djelovanjem zapravo teško mogle biti (Crnogorska vojna muzika, Državna biblioteka i muzej, Državni arhiv) u crnogorskome kulturnome miljeu se angažovao i čitav niz lokalnih privatnih društava (pjevačka, zanatlijska, radnička...) koja su u odnosu na državnu vlast imala bitno drugačiju poziciju od čitaoničkih, pa je zbog toga teško govoriti do koje su mjere pratile nakane i želje „sa navišega mjesta“ u oblastima u kojima su djelovale.

Kada naučna, kulturna i ukupna društvena misao u državi leži na ovakvoj domaćoj institucionalnoj podumijenti, sa koje se pišu udžbenici za crnogorske škole i stasavaju kadrovi, tada postaje mnogo jasnije u kakvome se ambijentu formirala društvena svijest koja je morala znatno uticati na oblikovanje pruženih odgovora državljana i države Crne Gore pred krupnima izazovima tokom druge decenije 20. stoljeća. Rezultate znamo: Tokom treće decenije 20. stoljeća na Evropskoj sceni neće više ni formalno biti Kraljevine Crne Gore, Crnogorske crkve, vladajuće dinastije Petrović-Njegoš...

---

pozorište ostvaruje i znatne sopstvene prihode (prodaja ulaznica i dr). Predviđena sredstva za rad Državne biblioteke i muzeja naravno neće ni približno rasti po ovoj stopi (u Budžetu za 1912. godinu predviđeno je 3.090 perpera za ove namjene). Napomenućemo i to da je u bužetu 1911. godine za nabavku ordena i medalja predviđeno 6.000 perpera, dakle dvostruko više nego za rad biblioteke i muzeja.

³⁶ Vidi: *Propisi o arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori* / Slavka Jovičević, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2002.

Zaključna razmatranja

Govoreći o čitaoničkim društvima zapravo pratimo društveni život u Knjaževini Crnoj Gori. Možemo reći da, u duhovnoj ravni, u stvari posmatramo vanekonomske *modus vivendi* Crnogoraca sa kraja 19. i početka 20. stoljeća. Pri tome, treba i ovdje još jedanput naglasiti: niti jednoga trenutka ne sporimo pravo i potrebu građana Knjaževine Crne Gore da organizuju i razvijaju rad čitaoničkih, ili bilo kojih drugo opštekorisnih privatnih društava, niti pak zanemarujemo postignute neposredne rezultate. Naprotiv! Riječ je o nečemu drugome. Ukazujemo kako odnosi državne vlasti sa čitaoničkim društvima od samoga osnivanja čine da se u praksi dešava određeno zamjenjivanje (svojevrsno: *Quid pro quo*) pitajući se uz to o uzrocima geneze i posljedicama takvog stanja.

U svakodnevnom životu čitaonice – privatna društva u stvari funkcionišu kao da su državne institucije, gurajući tako u sjenku njihovo nepostojanje. Tako državna vlast makar formalno može relativizovati potrebe i odgađati momenat za osnivanje institucija. U praksi, bez dugoročnije osmišljene državne politike u veoma važnim oblastima, najčešće *ad hoc* okupljene ličnosti amaterski (ko bi im zamjerio i na ponekoj pogrešci) obavljaju poslove i aktivnosti (kreiraju i realizuju programe) što bi trebalo da rade trajno angažovani stručni profesionalci. Zbog svoje pozicije čitaonička društva objektivno nijesu bila ono što bi se očekivalo da budu – privatna društva, ali naravno nijesu mogla sama od sebe da prerastu u ono što nijesu bila – u državne institucije kulture. Ostajala su u stvari stalno neđe između ova dva pola (društvo – institucija) nekada malo bliže jednome, a nekada drugome.³⁷

---

³⁷ „VII Preko čitaonica država je uglavnom mogla da sprovodi svoje zamisli, te da usmjerava i prati ponašanje (individualno i kolektivno) u već

Dvojni poziciju čitaoničkih društva, što takođe treba istaći, državna vlast nije doživljavala kao privremenu, ili početnu karakteristiku koja treba da ukaže na postojanje potrebe i najavi formiranje institucije. Važno je takođe primijetiti da i pored toga što se u Knjaževini Crnoj Gori tokom perioda koji smo posmatrali širi mreža čitaoničkih društva ona se uvijek osnivaju kao lokalna bez unaprijed utvrđene međusobne povezanosti. Tako da u Knjaževini Crnoj Gori u stvari nema organizacije ili kulturne ustanove, koja bi utvrđenom politikom ili kreiranima programima u punom kapacitetu bila prisutna na čitavoj državnoj teritoriji.

Pozicija u državi i društvu, koju su čitaonička društva imala ne dozvoljava da se sasvim objektivno ocijene njihovi ostvareni, neposredni, inače kvantitativno znatni rezultati rada. Ako, posebno kvalitet, postignutih rezultata ocjenjujemo sa aspekta angažovanja privatnoga društva (samoinicijativni rad dobrovoljno okupljenih amatera bez materijalne nadoknade i interesa) onda možemo nešto komotnije dijeliti komplimente. Međutim, ako rezultate posmatramo saglasno dvojnoj poziciji koju su ova društva imala, ako dakle govorimo o poludržavnoj (skrivenodržavnoj) ustanovi kuture onda ocjene moraju biti sasvim drugačije. Sa jedne strane, kvalitet neposrednih rezultata nije, a objektivno nije ni mogao biti, na potrebnome nivou, a sa druge strane, ostvarenima rezultatima je ublažavana oštra ocjena, bolje reći osuda, što nema djelovanja državne institucije i definisane politike države u toj, ili bolje reći tima oblastima.

---

pomenutim društvenim sferama, odnosno javnom životu uopšte, a da u isto vrijeme: a) za to nema troškova u budžetu tj. utvrđene obaveze za plaćanje činovnika i nabavku opreme i drugo, te što nije manje važno, b) stvarana je iluzija slobodnog i spontanog narodnog organizovanja, izražavanja i djelovanja (danas bi rekli slobodno organizovanje i djelovanje nevladinog sektora).“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

Ocjene rada čitaonica sa aspekta otvorenih rezultata nezahvalan je i zbog toga što je teško pretpostaviti kakava bi u stvari ta postignuća bila da su organizacije *de facto* funkcionisale kao ono što su makar *de iure* i bile – slobodne udruge zainteresovanih građana.

Sasvim objektivne, držimo veoma potrebne, ocjene mogle bi se donijeti tek nakon potpunijega i sa svih aspekata sagledavanja djelovanja i postignutih rezultata čitaoničkih društava, što bi zahtijevalo dalja istraživanja, široki multidisciplinarni pristup i vrlo iscrpnu analizu. Rad i ostvarene rezultate crnogorskih čitaoničkih društava i čitaonica valja sagledati sa nekoliko aspekta: (1) kreatora aktivnosti (profil angažovanih kadrova); (2) realizovanih programskih sadržaja (izbor tema, literalnih podložaka i povoda za prikazivanje); (3) opštih uslova za realizovanje aktivnosti (finansijske pretpostavke, prostor, oprema i dr); (4) postojećega nivoa opšte edukovanosti konzumenata (postojanje, razvoj i usmjeravanje potreba publike); te (5) posebno važnoga uticaja koji je djelovanjem ostvaren na nastajanje i pravce razvoja oblika društvene svijesti i shvatanja.

Razloge za odnos države prema čitaoničkim društvima na koji smo ukazali možemo tražiti u širokoj paleti tada aktuelnih činjenica. Treba početi od širega društvenoga ambijenta koji determiniše: (a) egzistencija arhaičnoga upravljačko-političkoga sistema; (b) niska ekonomska snaga; te saglasno tome (c) nerazvijenost državnih institucija u pomenutima oblastima. Treba uočiti i veoma posnu domaću kadrovsku podumijentu, koja se sporo mijenjala i tako stalno otvarala prostor za prisustvo ne tako velikoga broja, ali sa znatnim uticajem, stručnih ljudi iz okruženja, pa i Evrope uopšte (*stranci i izvanjci*) koji su intenzivno participirali u formiranju društvenoga miljea Knaževine Crne Gore.

Stav knjaza Nikole I je uvijek posebno pitanje. Stalno izbjegavanje (odlaganje) formiranja kulturnih institucija u

državi (profesionalno državno pozorište, poslije nekoliko najava i pokušaja osnovano je tek 1910. godine) moglo je biti motivisano sa različitih aspekata. Sa jedne strane, tu je bila skromna, bolje reći veoma skromna, finansijska snaga države na što je tražen odgovor zaobilaženjem (dakle, ne povećavanjem prihoda, tj. razvojem) po mogućnosti svih troškova i izdataka, a navlaštito onih koji nijesu direktno vezani za potrebe vladajuće dinastije i međunarodne odnose. Sa druge strane, mogle su postojati određene dnevno-političke pogodnost pri indirektnome djelovanju države u oblasti kulture. Pored toga nikako ne treba smetnuti s uma moguću knjažev zazor od toga kakav bi odnos kulturne institucije mogle formirati prema obliku vladavine kojemu je inače težio. Otvaralo se pitanje koliko bi Gospodar uspješno (bar kao kod čitaoničkih društava) mogao kontrolisati razvijeni rad institucija kulture i direktno usmjeravati njihovo djelovanje. Sasvim pojednostavljeno, praktično postavljeno pitanje bi bilo: zašto da sam Knjaz osnivanjem institucija u kulturi pravi sebi više problema nego što ih već ima? Knjaz je uostalom i u drugima prilikama najviše volio da stvari ostanu što duže nepromijenjene, odnosno da se što prije ili kasnije mijenjaju, ako se već to pokaže kao zaista neminovno.

Pažljivo valja razmotriti potrebe i ostvarene uticaje (ali i one koji su mogli biti ostvareni), kao i mogućnosti, za koje držimo da nijesu bile male, a stojale su (ili su mogle stojati) pred čitaonicama, odnosno institucijama kulture, odnosno državom, za djelovanje pri formiranju i podizanju kulturne razine te opšte edukacije stanovništva, a samim time i na usmjeravanje javnoga mjenja u Knjaževini Crnoj Gori, naročito u periodu nakon međunarodnoga priznanja državnoga suvereniteta.

Konačno, razmatranja oblika društvene svijesti koji su formirani ili su počeli nastajati u Crnoj Gori do ratova u

---

drugoј deceniji 20. stoljeća, odnosno odgovori do kojih će ta razmatranja dovesti, danas bi umnogome mogli biti od koristi pri razumijevanju crnogorske društvene zbilje, njenih zakonitosti i mogućih pravaca kretanja.